

Scientia sexualis

Kenneth James Dover:

Görög homoszexualitás

Fordította: Dupcsik Csaba.

Budapest, Osiris, 2001. 282 old.

77 old. fekete-fehér képmelléklettel

„... bizonyos dolgok tilosak,
bizonyos dolgok nem léteznek,
bizonyos dolgokról pedig nem ildomos beszélni.”¹

(*Michel Foucault, 1976.*)

Manapság egyre inkább érvényét veszti a régi formula, miszerint társaságban három témáról nem helyénvaló beszélni: a vallásról, a politikáról, illetve a szexualitásról. Azt tapasztaljuk, hogy a közéletet, és ezen belül a könyvkiadást is a szó szoros értelmében elárasztják ezen évszázadokig tabunak számító témákkal foglalkozó írások, nyilatkozatok. Ha a szorosabban a szexualitással foglalkozó műveken tekintünk végig, pontosan azt tapasztaljuk, amit mindig, amikor egy sokáig tudatosan, társadalmi szinten elfojtott jelenség hirtelen, alig néhány év leforgása alatt elnyeri legitimitását, sőt valamiféle hivatkozási ponttá, szinte követendő magatartásformává emeltetik egy szűkebb-tágabb közösség tevékenysége nyomán. Ahogy a nyomás csökken, a rendszer szelepei is egyre kevésbé töltik be szűrő és szabályozó szerepüket, és sok olyan dolgot átengednek a külvilágba, aminek talán nem is ott a helye. Azaz: számtalan, az emberi szexualitással foglalkozó írás lát, látott napvilágot, melyek megerősítik a befogadóban azt az érzést, hogy az évszázados tiltás volt a helyes eljárás, és nem is szabadott volna azt feloldani. Ugyanis ezek az írások nem egy-egy, az ember nemiségével kapcsolatos jelenség elemző bemutatására, az emberi lélek és a szexualitás mélyebb összefüggéseinek feltárására, netán a szexualitásnak

a „nagy” történelemben, illetve a mikro-történelemben való elhelyezkedésére koncentrálnak, hanem – az ember vágykielégítő ösztöneinek engedelmességre és a téma jellegéből adódóan – igénytelen, közönséges, akár pornográf szintre süllyesztenek a nemiség kérdéskörét. Mindezt bátran megtehetik, hiszen aligha akad olyan ember, akit valamilyen szinten ne foglalkoztatnának e kérdések. Az ilyen szellemben íródott művek véleményem szerint csak káros hatással vannak a nemiségről épphogy megkezdődött (köz)beszédre. Ahogy említettem, a szelepek sok mindent átengednek – ebbe természetesen beleértendő az olyan, rendkívüli tárgyi tudással és felkészültséggel, évtizedek alapos kutatómunkájával kidolgozott fontos kötetek is, mint amilyen K. J. Dover alábbiakban bemutatásra kerülő műve.²

Dover nevével a téma iránt érdeklődő, de nem klasszikus-filológusi képzettséggel rendelkező olvasó Michel Foucault nagyszabású, befejezetlen művének, *A szexualitás történetének* második kötetében találkozhatott, ahol a francia történész-filozófus számtalan ízben hivatkozik a most magyarul is megjelent *Görög homoszexualitás* című kötetre. Mielőtt a mű részletes bemutatására rátérnék, érdemes két rövidebb kitérőt tenni. Egyrészt fontosnak tartom elhelyezni Dover kötetét a (homo)szexualitás magyarországi irodalmában, másrészt szükségesnek érzem Dover illetően irányú munkásságát röviden bemutatni, mivel Magyarországon első kötetes szerzőnek számít.

Szólni kell Foucault-ról is: a nemiséggel, annak elméleti megközelítésével az első között foglalkozó szerző megítélése ellentmondásos, elsősorban a tárgyi és írott források egyoldalú felhasználása, valamint amiatt, hogy az ő és követői számára az antik-

¹ Foucault, Michel: *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Foucault) 8.

² Dover, K. J.: *Greek Homosexuality*. London, 1978. Magyarul: Dover, K. J.: *Görög homoszexualitás*. Budapest, Osiris, 2001. Fordította: Dupcsik Csaba (a továbbiakban: Dover 2001.).

vítás befejeződik a klasszikus Athénban, és ezért Rómáról már alig beszél. Nézeteit elvethetjük vagy akár követhetjük, egy dolog biztos: a szexualitásnak „diszkurzív tényé” alakításában,³ azaz a róla való beszéd megteremtésében elvülhetetlen érdemeket szerzett. Ha a görög (homo)szexualitásról írott kötetét nem is tekintjük (történeti vagy klasszikus-filológusi nézőpontból) minden igényt kielégítő szakmunkának, hatása, illetve a nemiség Foucault-féle elméleti megközelítése (itt elsősorban a hatalom-alárendeltség fogalmaiban való gondolkodásra célok) máig ható tényezők.

A szexualitásnak a diszkurzus részévé való alakításában igazi lendületet a 80-as évek elejétől tapasztalhatunk, s ez egészen napjainkig tart, amikor is az irodalomelméletben megjelentek az ún. *gay/lesbian/gender studies*, illetve a *queer theories*.⁴ Ami a magyar recepciót illeti, itt különösen nagy lemaradásról számolhatunk be, hiszen egészen a legutóbbi két-három évig lényegében nem létezett magyar nyelven értékelhető szakirodalom, amely a szexualitással elméleti megközelítésből foglalkozott volna. Foucault-i kifejezéssel élve az 'elfedés stratégiáját' csupán néhány bátrabb kiadó merete megtörni, amikor felvállalták ilyen témájú kötetek megjelentetését.⁵ A homoszexualitással fog-

lalkozó kötetek többsége azonban kimerül abban, hogy lapjaikon olyan katalógust olvashatunk, melyben a híres homo-, illetve biszexuálisok életéről kapunk pillanatképeket. Ez a műfaj sem gyökértelen, hiszen Havelock Ellis híres kötete már 1897-ben ezen az úton járt, amikor reneszánsz művészek, uralkodók, arisztokraták magánéletébe engedett bepillantást.⁶ Habár ezek a kötetek kielégítik „a más emberek szexuális viselkedésére irányuló természetes emberi kíváncsiságot”,⁷ létezésükkel mégis tovább erősítik azt az amúgy is ambivalens, alapvetően diszkriminatív légkört, mellyel a társadalom évszázadok óta sújtja a homoszexuálisokat.

Különösen üdvösnek tarthatjuk azonban, hogy az Osiris Kiadó, mely eddig is leleskedett abban, hogy magyar nyelven, igé-

szor elfogultnak mutatkozik témája iránt, s a magyar olvasó dolgát különösen megnehezítik a félrefordítások, a pontatlan hivatkozások, az inkább ismeretterjesztő, mint tudományos kötet mégis hasznos olvasmányának tekinthető az érdeklődők számára); A homoszexualitásról. Szerkesztette: Tóth László. (A Szociális Szakképzés Könyvtára) Budapest, 1994; Foucault, Michel: A szexualitás története I–III. Budapest, 1999–2001. (Foucault-nak több további, a témához kapcsolódó cikke is megjelent a *Nyelv a végtelenhez* [Debrecen, 1999], illetve *A fantasztikus könyvtár* [Budapest, 1998] című gyűjteményes kötetekben); Bataille, Georges: *Az erotika*. Budapest, 2001; A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban. Szerkesztette: Hoppál Mihály és Szepes Erika. Budapest, 2001.

⁶ Ellis, Havelock: *Sexual Inversion*. London, 1897. További ilyen jellegű kötetek az utóbbi évek terméséből: *Homosexuels et bissexuels célèbres: Dictionnaire par Michel Larivière*. Delébray, 1997.; Fessel, Karen-Susan-Schock, Axel: 'Out!': 600 berühmte Lesben, Schwule und Bisexuelle. Berlin, 2000³. Érdemes kiemelni, hogy Dover kötetében élesen elhatárolódik ezektől az irányzatoktól: „a kérdés, amelyre a választ keresem, nem a hírességekről szól, hanem a görög társadalom egészéről.” Dover 2001. 8.

⁷ Dover 2001. 14.

³ Foucault 16.

⁴ A 80-as évek második feléből való az Oláh Tamás szerkesztette *Fejezetek a szexualitás történetéből* (Budapest, Gondolat, 1986.) című kiadvány, melyben a klasszikus antikvitásról szóló fejezeteket Castiglione László jegyezte (104–137.). A gay studies-hoz kapcsolódó cikkek jó gyűjteményét adja a *Literary Theory: An Anthology*. Ed. by Julie Rivkin and Michael Ryan. Oxford, 1998; *The Gender/Sexuality Reader: Culture, History, Political Economy*. Ed. by Roger N. Lancaster, Micaela di Leonardo. New York – London, 1997.

⁵ A teljesség igénye nélkül, s csupán a legfontosabb megjelenésekre szorítkozva álljon itt ízelítőül néhány cím: Boisson, Jean: *A rózsaszín háromszög: a homoszexuálisok deportálása 1933–1945*. Budapest, 1991; Fernandez, Dominique: *Ganümedész elrablása*. Budapest, Európa, 1994. (Bár Fernandez sok-

nyes fordításokban és formában, elérhető áron hozzáférhetővé tegye a különböző tudományágak legjelentősebb alkotásait, új vállalkozást indított, melynek keretében a homoszexualitással foglalkozó fontos elméleti-történeti megközelítésű köteteket jelentet meg.⁸ A kiadó bizonyos értelemben 'missziót' vállal, amikor tekintélyével legitimálva a sorozatot hozzájárul ahhoz, hogy létrejöhessen a szabad beszéd a szexualitásról. A megjelenő kötetek egy új szempontrendszer kidolgozásához segít(het)ik hozzá a magyar tudományos életet, s remélhetőleg a felnövő új generációk sokkal szabadabban és bátrabban nyúlnak a témához, ezzel új dimenziókat nyitva bizonyos irodalmi művek és képzőművészeti alkotások értelmezésében.⁹ Mindehhez fontos hozzájárulás Dover kötete, mely számos tudományág művelőinek – antropológustól vallástörténészig, irodalmártól művészettörténészig – válhat hasznos olvasmányává, de a téma iránt érdeklődő átlagolvasó ugyanúgy megtalálja benne számítását.

Kenneth James Dover angol klasszikus-filológus, kutatási területe elsősorban a görög, különösen az attikai irodalom, de számos fontos tanulmány fűződik nevéhez, melyek többek között nyelvészeti, szorosabb értelemben vett történeti vagy társadalmi problémákkal foglalkoznak.¹⁰ Élet-

művéből két kötet emelkedik ki, melyek különösen sok vitát kavartak.¹¹ Az egyik itt tárgyalt műve, a másik pedig – mely ennek előzményeként is értelmezhető – a *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* című munka, melyben hasonló izgalmas következtetésekre jut a görögök erkölcsével kapcsolatban.¹² Röviden ki kell térnünk erre a műre is, hiszen a két kötet módszertana hasonló. Ami a forráskezelést illeti, Dover mindkét esetben lényegében elveti a filozófusok írásait, s helyettük a komédiákra, illetve a szónokok munkáira támaszkodik. Érvelése egyszerű, ugyanakkor sokakat nem elégített ki.¹³ Véleménye szerint például Platón dialógusai egy egészen elenyésző kisebbség nézeteit jelenítették meg, míg egy nyilvános törvényszéki beszédben (mint például Aiszkhinész Timarkhosz ellen írott műve) valószínűleg a vélemények fősodra tükröződik. Egy ilyen beszéd ugyanis az átlagos, általában idősebb athéni polgárokhoz szólt, tehát az ő előítéleteiket figyelembe véve kellett szerkesztődnie, s kevés sikert remélhetett előadója, ha azokat figyelmen kívül hagyta. A források bemutatása után részletesen foglalkozik a görögök erkölcsi szókincsével, majd beszél az öröklés, a környezet, a nem, a kor, a tár-

⁸ Dover itt bemutatásra kerülő kötetén kívül lásd még: Grau, Günther: Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban: A diszkrimináció és az üldözés dokumentumai. Fordította: Ábrahám Zoltán, Czeglédi András és Mesés Péter. Budapest, 2001; Brown, Judith C.: Szemérmertlenségek: Egy lesbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában. Fordította: Pap Vera Ágnes. Budapest, 2001.

⁹ Tanulságos olvasni az ÉS 2001. tavaszi számaiban kibontakozó vitát, amelyben neves szerzők elmélkedtek a 'meleg irodalom és irodalomkritika' létéről vagy nemlétéről. Lásd a vitaindító cikket: Csapó Csaba: Mi a meleg irodalom és irodalomkritika? In: Élet és Irodalom, 2001. március 30. 15–16.

¹⁰ Lásd gyűjteményes köteteit: Dover, K. J.: *Greece and the Greeks: Collected Papers*, Vol. 1.: Language, Poetry, Drama. Oxford, 1987; Dover, K. J.: *The Greeks and their*

Legacy: Collected Papers, Vol. 2.: Prose Literature, History, Society, Transmission, Influence. Oxford–New York, 1988. (Ismeretüket lásd *Classical Review*, 38. 1988. 377–8., illetve *Classical Review*, 39. 1989. 370–2.)

¹¹ A Greek Homosexuality recepciója még a 80-as évek elején megtörtént Nyugat-Európában, s a nagy érdeklődésre való tekintettel 1989-ben angolul is újra megjelent. (További kiadások: Homoszexualitát in der griechischen Antike. München, 1983.; Homoszexualité grecque. Grenoble, 1982.; L'omosessualità nella Grecia antica. Torino, 1985.)

¹² Oxford, 1974. (a továbbiakban: Dover 1974.) (Ismertetését lásd *Classical Review*, 28. 1978. 285–7.)

¹³ Dover egyik legjelentősebb ellenfele a görög erkölcsök értelmezésének tekintetében A. W. H. Adkins (vö. Adkins, A. W. H.: *Problems in Greek Popular Morality*. In: *Classical Philology*, 73. 1978. 143–58.)

sadalmi státusz, illetve az isteni beavatkozás jelentéséről és jelentőségéről a görög közkerkölcsök kapcsán.

A források hasonló szempontú felhasználásán túl további figyelemre méltó azonosságnak tekinthető a két könyv között, hogy Dover különösen nagy hangsúlyt helyez azokra az elemekre, melyek csökkentik az olvasóban a görög kultúra idegenségének érzetét (szemben például Adkins írásaival). Leginkább az ilyen kitételeken mérhető le, mennyire elkötelezett tárgya, illetve a görögség ügye iránt – ebben is rejtőzhet Dover népszerűségének 'nagy titka'.¹⁴

Ahogy említettük, a *Greek Popular Morality* előzményként is felfogható, itt ugyanis Dover egy külön egységben már foglalkozik a 'Szexuális viselkedéssel', azon belül a 'Homoszexualitással' (213–216.), s a rövid fejezet alapvető következtetéseiben megegyezik a néhány évvel később megírt monográfia tanulságaival. Ezek közül talán az egyik legfontosabb (mert előre- és önmagán túlmutató) megállapítás az, mely a fejezetet zárja: „Az elmúlt száz év írásaiban a görög homoszexualitás képét túlságosan is befolyásolta a modern európai jog, és megfeledeztek arról, hogy a görög törvények nem tartottak egy természetellenes aktust *per se* büntetendőnek, hanem a résztvevők jogállását és egyéb kapcsolatokat is figyelembe vettek, melyek az aktus részét alkották.”¹⁵

Dover *Görög homoszexualitás* című kötetének igazi jelentőségét a fent kiemelteken túl abban látom, hogy leszámol azzal a közhelyeszerű megállapítással, miszerint a görög

göknél a homoszexualitás általánosan elfogadott lett volna. Széles kitekintéssel (irodalmi bizonyítékokon túl képzőművészeti adatokkal is alátámasztva mondandóját) gondosan megrajzolja azokat a körvonalakat, melyek szigorúan behatárolják a homoszexualitás jelenségének érvényességi területét, bepillantást nyújtva nemcsak a férfiak és férfiak, hanem nők és nők, illetve férfiak és nők közötti vonzalmak szigorúan meghatározott szabályrendszerébe is.

A kötet négy, különböző hosszúságú egységből épül fel, melyek további fejezetekre és alfejezetekre tagolódnak. Rövid bevezetés után a 'Problémák, források és módszerek' című rész meghatározza a kötet tárgyát, célkitűzését, a feldolgozásra kerülő források körét, illetve a metódust. A könyv gerincét alkotja a második, 'Timarkhosz vádbeszéde' című fejezet, mely egy törvényszéki beszéd rendkívül aprólékos és körültekintő elemzésén keresztül a görög homoszexualitás legtöbb fontos jellemzőjét részletesen feltárja. A harmadik rész a 'Különleges aspektusok és fejlemények' címet viseli, melyben (az átlagos athéni polgár szempontjából) kevésbé fontos kérdések kerülnek sorra. Az utolsó rész ('Változások') két nagyobb egységből tevődik össze: a homoszexualitás eredetének vizsgálata után Dover néhány oldalon vallástörténeti szempontból különösen izgalmas kérdéssel, a mítoszok irodalmi 'homoszexualizálásával' foglalkozik. A magyar kiadás a kötet második, 1989-es kiadása alapján készült, így belekerült Dover ehhez a változathoz írott utószava is, melyben néhány pontosítást, illetve újabb szakirodalmi tájékoztatást olvashatunk. A kimerítő bibliográfia után következik a kötetben hivatkozott vázák listája, végül közel nyolcvan oldalon Dover válogatásában a legfontosabb, a témához kapcsolódó vázáképeket láthatjuk.

Dover célja „szerény és korlátozott: leírni a Kr. e. 8. és 2. század közötti görög képzőművészetben és irodalomban megnyilvánuló homoszexuális viselkedést és érzelmeket.”¹⁶ Indoklasképp a tudomány ál-

¹⁴ Vö. egyik recenzense megjegyzésével: „It is by any standards an important contribution to our thinking about ancient Greek morality – and our own.” (Adatait lásd a 12. jegyzetben)

¹⁵ Dover 1974. 216. (Az idézett szöveg saját fordításom) Vö. mindezt Dover 2001. 246: „A görögök nem örökölték olyan hitet, hogy egy isteni erő kinyilvánított az emberiségnek egy törvénykönyvet a nemi viselkedés szabályozására, s maguktól sem fejlesztettek ki ilyen hitet, sőt olyan vallási szervezetük sem volt, amelynek hatalmában állt volna, hogy szexuális tilalmakat kényszerítsen ki.”

¹⁶ Dover 2001. 7. Kifejezetten a görög homoszexualitással foglalkozó tudományos igé-

szentségéről beszél, hiszen „[a]z antik kutatások egyetlen más területét sem ismerem, ahol ennyire korlátozottak a kutatók képességei arra, hogy észrevegyék a különbségeket és levonják az ebből adódó következtetéseket ...”.¹⁷ Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kötet 1978-ban íródott, így e téren teljességgel úttörő műnek számított.¹⁸

nyű kötet alig néhány látott napvilágot. A legfontosabbak közülük: Licht, H.: *Sittengeschichte Griechenlands*. Zürich, 1928.; Meier, J. H. E.–de Pogeys-Castries, L. R.: *Histoire de l'amour grec dans l'antiquité*. Paris, 1930. Dover korábbi és későbbi munkásságában a téma többször visszaköszön: Dover, K. J.: *Eros and Nomos*. In: *BICS*, 9. 1964. 31–42.; Dover, K. J.: *Classical Greek Attitudes to Sexual Behaviour*. In: *Arethusa*, 6. 1973. 59–73.; Dover, K. J.: *Homosexuality in Griechenland und die 'Inspiration'*. 47–63. In: *Die wilde Seele. Zur Ethnopschoanalyse von Georges Devereux*. Hrsg. von H. P. Duerr. Frankfurt, 1987.; Dover, K. J.: *Greek homosexuality and initiation*. 115–134. In: Dover, K. J.: *The Greeks and their Legacy: Collected Papers II*. Oxford – New York, 1988.

¹⁷ Dover 2001. 7. A már említett 'elfedés stratégiájához' újabb adalékot nyújtanak a *The Cambridge Ancient History* című mértékadó sorozat megfelelő kötetei, amikor nem említik a homoszexualitás jelenségét. *The Cambridge Ancient History* Vol. 5. *The Fifth Century B. C.* Ed. by Lewis, D. M. – Boardman, J. et al. Cambridge, 1992. (A főszövegben egyetlen utalás sincs, a 289. oldal 9. jegyzetében történik utalás két műre, az egyik Dover itt bemutatott könyve); *The Cambridge Ancient History* Vol. VII.1. *The Hellenistic World*. Ed. by Walbank, F. W. – Astin, A. E. et al. Cambridge, 1994. (egyetlen utalást sem találunk); *The Cambridge Ancient History* Vol. XIV. *Late Antiquity: Empire and Successors A. D. 425–600*. Ed. by Cameron, A. – Ward-Perkins, B. et al. Cambridge, 2000. (A 69. oldalon Justinianus kapcsán olvassuk az egyébként pontosításra is szoruló megjegyzést: „vehement against homosexuals ...”)

¹⁸ A témával foglalkozó további szakirodalomról röviden: Németh György rövid, ám érté-

A 'Problémák, források és módszerek' című részből (13–32.) fontos kiemelni a nyitómondatot, melyben Dover a homoszexualitás fogalmát határozza meg a kötet keretein belül, mint „hajlandóságot arra, hogy valaki az érzéki örömök szerzésénél előnyben részesítse saját nemét az ellenkező nemmel szemben.”¹⁹ Már itt fontos hangsúlyozni a tényt, melyet aztán filozófusoktól klasszikus-filológusokig sokan kiemeltek az utóbbi évtizedekben, hogy ti. az ógörögben nem volt külön főnév a mai értelemben vett homo- és heteroszexuális személyekre, hiszen egyedül a *vágy* számított, amely irányulhatott férfira, nőre vagy akár mindkettőre. A felhasznált források alapvetően két csoportra oszthatók: a képzőművészeti és irodalmi alkotások köréből kerülnek ki.

A képzőművészetek közül elsősorban a gazdag vázakepanyag elemzésére és rendszerezésére vállalkozik a szerző. Dover ezen a téren hozott leginkább újat a kutatásba: ahogy hangsúlyozza is, a vázakepeket nem szabad a szövegek pusztá illusztrációiként tekinteni, hanem önálló jelentéssel bíró tárgyként kell őket kezelni, hiszen számos alkalommal sokkal jobb tudósításokat tartalmaznak, mint írott forrásaink. A legtöbb kritika éppen ezen az ingoványosnak mondható területen érte Dovert. Ha valaki vázakepekkel foglalkozik, két klasszikus hiba elkövetésének lehetősége áll előtte: a képeket vagy a mindennapokról készített felvételeknek tekinti, vagy pedig a hagyomány kialakította jelképeknek, melyek egymástól mérőben eltérő alakokat és helyzeteket teljesen azonos módon helyettesítenek. Dover ügyesen egyensúlyoz a két szélsőség között, azonban néhány alkalommal legalábbis kérdőjelek tehetők a vázakepekből levezetett következtetései mellé, így például amikor anatómiai részletekről értekezik, arról elmélkedve, hogy eldönthető volna egy vázakép alapján, hogy festője anális vagy vaginális

kes összefoglalást nyújt a görög homoszexualitás kérdésköréről *A polissok világa* (Budapest, 1999.) című kötetében. Különösen értékes a bibliográfiai rész (146–153.)

¹⁹ Dover 2001. 13.

közösülést kívánt-e ábrázolni.²⁰ A rendkívüli alapossággal lefolytatott ikonográfiai nyomozás nem csupán a konkrét nemi aktusokkal foglalkozik, hanem a társadalmi élet olyan eseményeiről is tudósít, ahol lehetőség nyílt homoszexuális kapcsolatok gyakorlására. Összességében azt mondhatjuk a Dover felhasználta vázsképekről, hogy a hétköznapi életre és a közerkölcsökre sokkal populárisabb szinten reagálnak, mint teszik azt fennmaradt szövegeink.

Ami az irodalmi forrásokat illeti, a szerző öt nagy csoportot állapít meg, részben kronológiai, részben műfaji szempontok alapján. Ezek a csoportok: a késő archaikus és kora klasszikus homoszexuális költészet (Theognisznak a középkorban különválasztott II. könyve); az attikai komédia (mindegyik előtt Arisztophanész vígjátékai); Platón írásai (különösen a téma klasszikusai, a *Lakoma* és a *Phaidrosz* című dialógusok); Aiszkhinész beszéde Timarkhosz ellen (a beszédet oly módon használja fel Dover, hogy abból az attikai törvényhozás és szónoklat működésével kapcsolatos általános következtetéseket is levonhatunk); a hellenisztikus kor homoszexuális költészete (különösen a *Görög antológia* XII. könyve). Az írott források tehát a költészettől a filozófián át a színpadi művekig terjednek, így biztosítva bizonyos értelemben teljességet. Ahogy Dover maga is hangsúlyozza, a könyv gerincét Aiszkhinész beszédének a vizsgálata alkotja, hiszen az „nagyon sok olyan kérdést vet fel, amely a homoszexualitás vizsgálatában releváns lehet”.²¹

A következő több mint száz oldalon a beszédéről olvashatunk (33–138.). Ezeken a lapokon a paderasztia jelenségét Dover elhelyezi a kortárs athéni törvényhozásban, s ezen túl rekonstruálja a fiúszerelem nyelvi és társadalmi megjelenítéseit, ezáltal izgalmas intellektuális kalandra is csábítva olvasóit.

Röviden a beszéd történeti háttéréről: Kr. e. 346-ban Athén és II. Philippos makedón király megkötik az ún. philokratészi

békét. Az athéni küldötteket otthon vádemelés fenyegette, elsősorban Démoszthenész „jóvoltából”, aki „hütlenséggel” vádolta meg követárait.²² Társa lehetett ebben Timarkhosz, a kiszemelt fővádoló, akiről ellenfelei az athéni törvényeket felhasználva azt kívánták bebizonyítani, hogy méltatlanná vált az athéni polgárjogra. E súlyos büntetéssel azokat sújtották, akik rosszul bántak szüleikkel, kibújtak a katonai szolgálat alól, elszöktek a csatából, elherdálták örökségüket vagy *eladták* testüket egy másik férfinak. Aiszkhinész, Timarkhosz ellenfele a tárgyaláson, ez utóbbi vádra alapozta beszédét, és sikerült is meggyőznie az esküdtbírákat, így Timarkhoszt megfosztották polgárjogától. A hálás utókor számára pedig fennmaradt a leghosszabb összefüggő szöveg, mely az antik görög homoszexualitásról értekezik. Ahogy említettem, Dover a beszéd kapcsán elemzi az attikai törvénykezés vonatkozó fejezeit a férfiprostitúcióról, annak büntetéséről, valamint az ilyen ügyek polgárjogi vonatkozásait. Az egész kötetre jellemző aprólékos, mindvégig pontos módszerekkel mutat rá a beszéd belső ellentmondásaira, majd arra, hogy a homoszexuális prostitúciót csak bizonyos esetekben büntették a törvény erejével, történetesen ha az elkövető athéni polgár volt. Per esetén az idegen és az athéni közül az athéni polgár esélyei természetesen összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, azonban két athéni esetében számos tényező elbizonytalanította a bíróság munkáját. Aiszkhinész a *hübrisz* elkövetésével is vádolta Timarkhoszt, ezzel az – athéni világlátás szempontjából rendkívüli jelentőségű – közösség elleni bűn fogalmára terjesztve ki a vádpontokat.

Dover ezután nyelvészeti és irodalmi források részletes elemzésével szembeállítja egymással az *erosz* és a *philia* fogalmát, azaz némileg leegyszerűsítve, a vágyat és a szeretetet/szerelmet. Aiszkhinész beszéde alapján tudjuk, hogy egy fiút követni, akibe a férfi szerelmes, megengedett volt, ugyanakkor ezeket az érzelmeket nem volt szabad

²⁰ Lásd a vázképek között az R543 és R545 számúakat.

²¹ Dover 2001. 29.

²² Démoszthenész: A hütlenséggel. A köszorú. Budapest, 1975.

semmi módon kifejeznie addig, amíg a fiú (közismert görög szóval az *erómenos* = 'szeretett') nem volt elég idős ahhoz, hogy megítélhesse a férfi (az *erasztész* = 'szerető') jellemét. Dover fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „[a] hosszan élő nyugat-európai felfogás, mely szerint a homoszexuális erősz lényegét tekintve ördögi, tehető felelőssé azért a vonakodásért, mely megakadályozza annak felismerését ..., hogy a homoszexuális erősz képes lehetett legalább akkora önzetlen dicsőítést inspirálni, mint a heteroszexuális.”²³ Fontos és izgalmas kérdést vet fel, és – megbízható források híján – hogy válasz nélkül Dover az *erómenos* és az *erasztész* kapcsolatának jellegével kapcsolatban. Azaz a források által emlegetett „szolgálat” vagy „kegy”, mellyel a fiú tartozott a férfinak, miben merült ki – csupán egy kedves mosolyban vagy valami egész másban? A kérdés szorosan összefügg az *erósz* és a *philia* fogalmainak elválasztásával, és rávilágít a két fogalom közötti erős kapcsolódási pontokra is. Továbbgondolva eljutunk a később még Dover által is bővebben kifejtett, de Foucault és követői (például David M. Halperin, John J. Winkler) által is sűrűn emlegetett aktív és passzív fél kérdéséhez. Ha ebből a szempontból nézzük a homoszexuális kapcsolatokat, akkor azok egy állandó recept szerint működtek: a férfi volt az aktív, a domináns, míg a fiú a passzív, az alárendelt fél. Dover éppen arra kérdez rá, hogy lelkiekben vagy testiekben is megnyilvánult-e a fiú alárendeltsége, és ha igen, akkor hogyan.

Ezután Dover azokat a bizonyítékokat veszi számba, melyek az aktív homoszexualitás természetes (értsd: a közvélemény által elfogadott), illetve a passzív homoszexualitás természetellenes mivoltáról beszél-

nek.²⁴ Amikor a homoszexualitás 'természetes' avagy 'természetellenes' jelzőkkel való megbélyegzéséről van szó, a jelenség szempontjából alapvető fontosságú kérdéssel állunk szemben, melyre máig nincs (mert bizonyosan nem is lehetséges) megnyugtató válasz, és szerencsére Dover sem vállalkozik a döntőbíró szerepére – ezzel számos kritikát megelőzve. Ehelyett az eddigiekkel összhangban az idevágó források ismertetése után azt a fontos, előremutató következtetést vonja le, miszerint az aktív (értsd: domináns, idősebb) fél vonzalmát természetesként írják le, szemben a passzív (tehát alárendelt, fiatalabb) félével.²⁵

A tényanyag arra mutat, hogy olyan, napjainkban közkeletű sztereotípiák is, mint amilyen például a homoszexuálisok nőiességéről vallott tézis, csak részben eredeztethető a görögöktől, illetve ott csakis a passzív félre alkalmazva használtak ilyen jellegű, rendkívül sértő minősítéseket. Érdekes, a görög hétköznapiokról és gondolkodásról sokat eláruló részleteket tudunk meg, amikor Dover a férfi és a női szervezetet, testet, szépséget szembeállítja egymással. Az a tény, hogy a vázaképek számtalan meztelen férfit és jóval kevesebb nőt ábrázoltak, a nők társadalmi életből való kirekesztésével függ össze. A férfiak szabadon járhattak-kel-

²⁴ Vö. a Dover által később idézett Plutarkhosz megjegyzésével: „Azok, akik élvezik, hogy passzív szerepet játszanak, megérdemlik a legalantasabbaknak kijáró bánásmódot, és nem érdemlik a legkisebb mértékű tisztetünket vagy vonzalmunkat sem.” (Dover 2001. 131.)

²⁵ Ahogy Dover is számtalanszor hangsúlyozza, mindezek a megállapítások csak az átlagos, másképp a legelterjedtebb (vagy általunk annak vélt) kapcsolatokra jellemzőek; vagyis ahol a források aktív fiatal félről és passzív idősebből beszélnek, azt bízást devianciának tekinthetjük, mint tették azt az athéniaiak is. Vö. Dover 2001. 105.: „számolnunk kell a lényegi különbséggel aközött, ami ténylegesen történt, valamint az érzelmek és viselkedés ideális mintái között, amelyek a nyilvános megnyilatkozásokat és az irodalmi konvenciókat jellemzik.”

²³ Dover 2001. 70. Érdemes ezeket a passzusokat együtt olvasni Alan Bray *Homosexuality in Renaissance England* című, a maga nemében Doveréhez hasonlóan kiváló kötetének (London, 1988.) bevezető fejezetével, ahol a szerző a 'kimondhatatlan bűnről', illetve a kimondásra tett kísérletekről értekezik.

hettek Athén utcáin, míg a nők diszkréten a háttérbe húzódtak, ily módon a „szépségideál” fogalma akarva-akaratlanul is a férfiakhoz kapcsolódott, s természetesen inkább őket ábrázolták, mint az otthon ülő feleségeket. A szépségideál – ahogy napjainkban is – folyamatosan változott, s míg egészen az 5. század közepéig a „széles vállak, domború mellek, erős mellizmok, erős izmok a csípők fölött, karcsú derék, kiugró fenék, vastag combok és vádlik”²⁶ jelentették a fő vonzerőt egy férfiban, később inkább a nőiesebb alakok kerültek előtérbe.

A nőies külső, majd a viselkedés és különböző szokások egyértelműen összekapcsolódnak a passzív homoszexualitással – nemcsak a rendkívül sarkított ábrázolásmóddal dolgozó komédiákban, hanem többi forrásunkban is. Számos részletet tudunk meg ezeken az oldalakon a görögök érzelmi életében megnyilvánuló hierarchikus szerkezetéről: „... a heteroszexuális kapcsolat ... éppúgy, mint a homoszexuális kapcsolat a görög társadalomban nem tekinthető úgy, mint egyenrangúak viszonzott érzelmeinek terméke, hanem egy magasabb státusú kezdeményezése egy alacsonyabb státusú irányában. Az erőmenoszban ünnepelt erények olyan erények, amelyeket egy társadalom uralkodó elemei ... helyeselnek az uralt elemekben.”²⁷ Ilyen háttérben elhelyezve tudjuk csak helyesen értelmezni a férfi és a fiú közötti viszonyt. Dover érzékeny elemzéssel mutatja be, hogy az *erőmenosz*ra használt kifejezések a vadászat és harc köréből kerültek ki, meg-, illetve legyőzése tulajdonképpen a zsákmány megszerzésével vált egyenértékűvé, ezzel újra csak visszautalva a hatalom kérdéskörére.²⁸ A társadalom határozta meg e szerepeket: a férfi a vadász, a nő (itt: a fiú – vö. a fentiekkel) a vad, a zsákmány, amiért harcolni kell, s ez a harc, a küzdelem igazán férfias feladat, szinte azt mondhatnánk, ettől válik valódi férfivá az athéni polgár.²⁹

Már itt felveti Dover az egyik legnagyobb vihart kavart nézetét, amely a homoszexualitás eredetére vonatkozik. Eszerint a kiváltó okokat a nők elnyomottságában (a már említett, fizikai értelemben is vett elzártágukban) látja, amely a fiatal férfiak heteroszexuális aktivitását érthető okokból jelentősen korlátozta, s így kénytelenek voltak saját nemük felé fordulni. Az elmélet ellenzői leginkább azt vetik Dover szemére, hogy tételével olyan érzelmi jellemzőt alkotott meg a homoszexuális kapcsolatok javára, mely a házastársi viszonyból teljességgel hiányzott. A fiúszerető (és erről beszélt korábban a *philiá*ról szóló fejezet) olyan értékeket testesített meg, melyeket a társadalom hitelesített, s melyeknek kimutatására egy nő már neméből adódóan sosem lett volna képes.

A vázaképeket elemezve az udvarlás és a közösülés folyamatát mutatja be a következőkben, felhasználva a korábban már J. D. Beazley³⁰ által tárgyalt 'felfelé és lefelé' pozícióról szóló ismereteinket is. Míg az udvarlást szinte teljesen hasonló módon ábrázolják hetero- és homoszexuális vázaképeken, addig a közösülés képei gyökeresen eltérőek. Dover részletesen bemutatja, hogy amíg a férfiak közötti kapcsolatokban a combközi közösülés volt az általánosan elfogadott, addig az analízis közösülést rendkívül erőszakos, alapvetően a behatoló fél erejét kíméletlenül megmutató aktusnak tekintették, a másik testi egységének erőteljes megsértéseként értelmezték, így ez utóbbi gyakori témája lett a vígjátékok szerzőinek, de Theokritosz idilljeiben is hasonló értelemben fordul elő.

Az Aiszkhinész-szöveg kimerítő elemzése után a harmadik nagy egységben (139–224.) Dover először azzal a több száz vázafelirattal foglalkozik, melyek vagy egy név szerint is említett, vagy egy ismeretlen fiú

²⁶ Dover 2001. 93.

²⁷ Dover 2001. 109.

²⁸ Dover 2001. 113 skk.

²⁹ Vö. mindehhez Kallimakhosz: Mint a vadász... kezdetű versét (Fordította: Babits

Mihály. In: Görög költők antológiája. Szerkesztette: Szepessy Tibor. Budapest, 2000). A versre Farkas Zoltán hívta fel figyelmemet, köszönet érte.

³⁰ Beazley, J. D.: Some Attic Vases in the Cyprus Museum. In: Proceedings of the British Academy, 33. 1947. 195–244.

szépségét dicsérik (ezek az ún. *kalosz*-feliratok), s melyek a könyv megjelenésének időpontjáig lényegében feldolgozatlan forrásanyagot jelentettek. A korábbiakkal összehangban a sajátos görög szemléletre világít rá az a tény, hogy még a vázakon ábrázolt heteroszexuális szerelmi jelenetekben is a férfi szépségét dicsérték.³¹ A *kalosz*-feliratokra több lehetséges, egymással akár ellentétes magyarázat is kínálkozik, ugyanis a valóban szép fiúkon kívül előfordul, hogy díszítőmotívumként használják a betűket, de a *kalosz* ('szép') szó tárgyakra, vagy isteni személyekre is vonatkozhatott.

A következő kisebb egység a 'Vonzalom és fantáziálás' címet viseli (154–167.), mellyel Dover módszere különösen jól bemutatatható: itt (ahogy másutt is) körültekintően elegyíti a vígjátékokból, a költészetből és a vázafestészetből származó bizonyítékokat, melyek a nemi szervek alakjával, formájával, nagyságával foglalkoznak. A vázáképek alapján kiderül, hogy míg a csinos fiúkat kisebb, a rút szatüroszokat hatalmas hímvesszővel ábrázolták, tehát a kisebb pénisz kapcsolódott a férfiideálhoz. Dovert sokan támadták e fejezet miatt, mivel messzemenő, bár óvatos következtetéseket vont le az ábrázolt testrészek mérete, arányai stb. kapcsán. Ami az olvasó számára mindezen vitáktól függetlenül fontos lehet, és a korábbi vadász–zsákmány metaforát tovább erősíti, az az, hogy „... a görög művészet és kultúra rendkívüli módon érdeklődött a pénisz iránt ... a görögök úgy érezték, hogy a pénisz egy fegyver (*sic!*), de egy rejtett, tartalékban lévő fegyver.”³²

A szorosabb értelemben vett irodalmi vizsgálódások is számos tanulsággal járnak (167–209.). A vígjátékok vonatkozó részeinek elemzéséből kiderül, hogy pusztán a homoszexualitás jelenségét nem ítélik el a szerzők, annál inkább a passzív homoszexualitást, melyet Arisztophanész minduntalan összekapcsol az ilyen férfiak nőiségéről szóló tréfák elsütésével. Ily módon e művekben „a homoszexuális alárendelődés mindig üzleti alapú, és teljes mértékben hallgat-

nak annak lehetőségéről, hogy a homoszexuális kapcsolatból rendkívüli odaadás, bátorság és önfeláldozás sarjadzhat.”³³ Arisztophanész komédiáit ismerve nem meglepő, hogy a homoszexuális erősz és a férfiprostitúció közötti megkülönböztetés nála teljességgel eltűnik.

A Szókratésztől Arisztotelészig bemutatott, vonatkozó témájú filozófiai írásokkal kapcsolatban fontosnak tartom Dover bevezető megjegyzését, melyet mintegy válaszként is olvashatunk a sokáig álszent tudományos élet felvetette kérdésekre: „Egy filozófiai érv helytállósága, meggyőző ereje, erkölcsi és társadalmi értéke és hatása a következő nemzedékek gondolkodására nem függ kidolgozójának nemi orientációjától, és olyan esetekben, amikor valaki szabadon hirdethette ... saját intenzív homoszexuális reagálását, akkor a filozófus homoszexualitásának még életrajzi jelentősége sincs.”³⁴ E fejezetben Dover újra figyelmeztet, hogy a görögök erőteljesen közösségben gondolkodtak, s ennek jegyében az egyén különböző cselekedeteit úgy bírálták el, hogy az hasznos vagy káros volt-e a közösség egészére nézve, éppen ezért helytelen a görögök kapcsán a homoszexualitás természetes, illetve természetellenes mivoltáról töprengeni.

Rövidke fejezet foglalkozik a női homoszexualitás kérdésével (209–224.), ennek indokaként a nők háttérbe szorítottságát említi Dover, vagyis egész egyszerűen arról van szó, hogy elenyésző számú dokumentum maradt fenn, amely nőkkel foglalkozna vagy tőlük származna. A csekély számú bizonyíték alapján mindenesetre megállapítható, hogy nők között is létezett *szerető* és *szeretett* kapcsolat, erre bizonyíték a kötetben is megtalálható CE34-es számú vázákép, s a nők közötti homoerotikus *erősz* megragadó kifejeződésére keresve sem találhatnánk jobb példát Szapphó verseinél, illetve a *partheneián*ál, azaz a szüzek kórusa számára írt daloknál (Pindaros, Alkman). Szapphó kapcsán Dover megemlékezik a lesboszi költőnőt körülvevő legendákról,

³¹ Dover 2001. 145.

³² Dover 2001. 166.

³³ Dover 2001. 182.

³⁴ Dover 2001. 188–9.

majd az 1. és a 31. töredékkel kapcsolatban tesz megjegyzéseket. Ezután rávilágít arra, hogy miért nem használta elemzése során a 'leszbikus', illetve a 'leszboszi szerelem' kifejezéseket.

A negyedik rész (225–247.) nem ad végleges választ a homoszexualitás területi eredetének kérdésére, csupán annyit állapít meg – ezzel a kijelentéssel egyébként újabb vitákat elindítva –, hogy „a 7. század végén széles körben elterjedt volt a társadalmi elfogadottsága és a művészeti ábrázolása.”³⁵ Általánosan elfogadott nézetnek a dór államok katonai szervezetéből való eredeztetés számít, de ezzel számos forrásunk ellentétben áll. A források egymásnak gyökeresen ellentmondó adatokat közölnek a görög homoszexualitás eredetéről, s szinte az egész görög világot 'hírbe hozzák': a különböző műveltségű és indíttatású szerzők Spártától Krétáig, Khalkisztól Boiótiáig és Éliszig számtalan helységet említenek.

A 'Mítosz és történelem' című zárófejezet (238–247.) számtalan izgalmas kérdést vet fel. Itt beszél Dover a mítoszok „homoszexualizálásáról”, elsősorban a kardal költő Pindaros, illetve a Pelopsz-történet kapcsán, mely számos tanulsággal szolgál a mítosz recepciójával foglalkozók, s általában

a vallástörténettel foglalkozók számára. Pindaros ugyanis elvetette a mítosznak azon korábbi változatát, mely szerint Tantalosz saját gyermekét, Pelopszot tálalta fel az isteneknek: ehelyett megalkotta az évszázadokkal később például Christopher Marlowe-nál is visszaköszönő motívumot, ti. hogy Poszeidón beleszeretett Pelopsz vállának hőfehérségébe, s elragadta az ifjút. Itt esik szó Laioszról (Oidipusz apjáról) is, aki beleszeretett Pelopsz fiába, Khrüszipposzba, s így a hagyomány szerint ő honosította meg a homoszexuális szerelmet az emberek között.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Dover *Görög homoszexualitás* című kötete valóban hiánypótló érték a magyar könyvpiacra. Az értő fordítás, valamint a láthatóan nagy gonddal válogatott, korábban már lefordított irodalmi szemelvények jól visszadják az eredetiben is sokszor megnyilvánuló iróniát és humort. A rendkívül körültekintően szerkesztett kötet megjelenése után közel negyed évszázaddal is kikerülhetetlen alapl mű a téma iránt érdeklődők számára.

Jászay Tamás

³⁵ Dover 2001. 237–8.